

सामुदायिक विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापन

त्रिभुवन विश्वविद्यालय, शिक्षाशास्त्र संकाय शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन
विभाग स्नातकोत्तर तह (एम.एड.) द्वितीय वर्षको आंशिक आवश्यकता
पूरा गर्नको लागि प्रस्तुत

शोध प्रस्तावना

प्रस्तुतकर्ता

.....

क्याम्पस रोल नं.

परीक्षा क्रमाङ्क:

त्रि.वि.द.नं.

विश्वविद्यालय क्याम्पस

कीर्तिपुर, काठमाडौं

२०७५

परिच्छेद एक: परिचय

१.१ अध्ययनको पृष्ठभूमि

मानव विकासको एक मात्र महत्वपूर्ण पक्ष शिक्षा हो । शिक्षा प्राप्त गरिने औपचारिक थलो विद्यालय हो । विद्यालयले बालबालिकाहरुको बौद्धिक र मानसिक विकासमा महत्वपूर्ण भूमिका निर्वाह गरेको हुन्छ । विद्यालयले शैक्षिक उद्देश्य प्राप्त गर्न विद्यालय व्यवस्थापनमा ध्यान दिनुपर्ने हुन्छ । यस अन्तर्गत पनि विद्यालय व्यवस्थापनको विशेष महत्व हुन्छ ।

विद्यालय सिकाइको मूल थलो हो । तर विद्यालय सिकाइको थलोका रूपमा तब विकास हुन्छ जब त्यहाँ विद्यार्थी धेरै समय बस्न रुचाउँछन् र उनीहरुको प्रत्यक्ष र अप्रत्यक्ष रूपबाट सिकने अवसर पाएका हुन्छन् । विद्यालयलाई सिकाइ वातावरण सिर्जना हुन सक्ने किसिमबाट व्यवस्था गर्नु पर्दछ । विद्यालयको व्यवस्था आकर्षक र सिकन योग्य वातावरण बनाउन सकिएमा शिक्षक तथा विद्यार्थीहरुको आपसी सम्बन्ध राम्रो हुन गई प्रभावकारी शिक्षणका निम्ति अनुकूल वातावरणको सिर्जना हुन्छ ।

विद्यालयमा विद्यार्थी सहभागिता उच्च राख्न र शैक्षणिक क्रियाकलापहरुलाई अर्न्तक्रियात्मक रूपले संगठित गरी शिक्षण प्रक्रियालाई अगाडि बढाउन सहज वातावरण तयार गर्नु विद्यालय व्यवस्थापन हो । सहज र आकर्षक वातावरणबाट विद्यार्थीहरुले विविध प्रकारका सिकाइ अनुभवहरु प्राप्त गर्न सक्दछन् । प्रभावकारी विद्यालय व्यवस्थापनले विद्यार्थीहरुलाई व्यक्तिगत रूपमा साथै अर्न्तक्रियात्मक तथा प्रयोगात्मक रूपमा सिकन मद्दत पुऱ्याउँछ । विद्यार्थीहरुलाई सहभागिता मूलक किसिमले अर्थपूर्ण तरिकाबाट सिकाइन्छ भने त्यो नै बाल केन्द्रित र बाल मनोवैज्ञानिक विधि हुन सक्छ । यसका लागि शिक्षक, शिक्षार्थी, विद्यालयको व्यवस्थापन र प्रशासकिय पक्षले विद्यालयको राम्रो व्यवस्थापन गर्नु पर्दछ ।

सामान्यतया मानवीय संसाधनलाई कुशलतापूर्वक काम गराउनुलाई व्यवस्थापन भनिन्छ । संगठनमा कार्यरत व्यक्तिहरूसँग मिलेर कार्यगरी सन्तोषजनक सफलता प्राप्त गर्ने कला नै व्यवस्थापन हो । कुशलतापूर्वक मानवीय स्रोतको व्यवस्थापन गर्नुलाई नै

व्यवस्थापन भनिन्छ । तर यसरी व्यवस्थापनलाई मानवीय स्रोतसँग मात्र जोडेर अर्थ लगाउनु यसलाई साघुरो घेरामा बन्द गर्नु हो । कारण व्यवस्थापनमा मानवीय क्रियाकलाप मात्र समावेश नभइ अन्य क्रियाकलापहरु पनि पर्दछन् ।

त्यस्तै “व्यवस्थापन एक छुट्टै प्रक्रिया हो जसमा योजना, कार्यान्वयन र नियन्त्रण समावेश हुन्छन् । साथै उद्देश्यहरु निर्धारण तथा सो को प्राप्ती मानिस तथा अन्य साधनहरुको प्रयोगद्वारा गरिन्छ ।” (टेरी (१९९०), शर्मा (२०४६) द्वारा उद्धृत) यस अर्न्तगत योजना, संगठन, कर्मचारी व्यवस्था, निर्देशन, समन्वय, नियन्त्रण र बजेट पर्दछन् ।

Encyclopedia of Educational Research (1997) का अनुसार “शैक्षिक व्यवस्थापन भनेको कार्यकर्ताहरुको प्रयासमा सामञ्जस्य स्थापित गर्नु र उपयुक्त सामाग्रीहरुलाई मानवीय गुणको विकास हुने गरी परिचालन गर्ने प्रक्रिया हो । यसले केटाकेटी तथा युवाहरुको विकासमा मात्र नभै वयस्क र विशेषगरी विद्यालयका कार्यकर्ताहरुको विकासमा चासो राख्दछ ।”

सबै प्रकारका संगठनहरुमा व्यवस्थापनको खाँचो पर्दछ । व्यवस्थापन हरेक संगठनको विकासको लागि आवश्यक पर्ने कुरा हो । यसको अभावमा मानवीय संसाधन आर्थिक साधन, सञ्चार साधन, भौतिक साधन आदिका बिचमा तालमेल वा समन्वय हुन सक्दैन । व्यवस्थापनको धारणा परिवर्तनशील छ । जहाँ सम्म शैक्षिक व्यवस्थापनको कुरा छ, शैक्षिक संगठनहरुलाई सफलता पूर्वक सञ्चालन गर्ने प्रक्रियाको रूपमा व्याख्या गरिएको छ । अन्य संगठनमा जस्तै शैक्षिक संगठन भित्र पनि शैक्षिक उद्देश्य प्राप्तीका लागि सम्पूर्ण सदस्यहरु क्रियाशील रहेका हुन्छन् । योजना बनाउनु, संगठन बलियो पार्नु, नियुक्ति गर्नु, सञ्चार गर्नु, निर्णय गर्नु, नेतृत्व गर्नु, अभिप्रेरणा दिनु, समस्या समाधान गर्नु, नियन्त्रण गर्नु आदि जस्ता प्रक्रियाहरु शैक्षिक व्यवस्थापन भित्र पनि पर्दछन् ।

समुदायमा सञ्चालित विद्यालयहरु चाहे सस्थागत होस वा सार्वजनिक होस् दुवै विद्यालयको सञ्चालनार्थ व्यवस्थापनको जिम्मा समुदायलाई हस्तान्तरण गर्दैमा शैक्षिक

गुणस्तर सुधन्छ भन्ने होइन । विद्यालयको व्यवस्थापकीय पक्षलाई समृद्ध बनाउन नसकेसम्म कुनैपनि विद्यालयको शैक्षिक गुणस्तर समृद्ध हुन सक्दैन । तसर्थ, प्रस्तुत अध्ययनमा सामुदायिक विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापन कसरी गरिएको छ, शैक्षिक व्यवस्थापन गर्दा आइपर्ने कठिनाइहरू के के छन्, शैक्षिक व्यवस्थापनले गुणस्तरीय शिक्षाका लागि कस्तो सहयोग गरेको छ, सामाजिक समन्वय कसरी गरिएको छ तथा विद्यालयहरू समुदायमा हस्तान्तरित भएर शैक्षिक गुणस्तर बढ्छ भन्ने कुरा सावित हुन सक्थो वा सकेन आदि कुराहरूको खोजी गर्न प्रस्तुत अध्ययन केन्द्रित हुनेछ ।

१.२. समस्याको कथन

विद्यालयमा व्यवस्थापन प्रभावकारी र समुदायको विश्वास जित्ने खालको हुनुपर्छ । व्यवस्थापन नै संगठनको मूल आधार हो । संगठनको लक्षित उद्देश्य पुरा गर्नका लागि स्रोतहरूको पहिचान र प्रभावकारी बाँडफाँडका लागि व्यवस्थापकीय पक्ष चुस्त दुरुस्त हुन आवश्यक छ । शैक्षिक लगानीबाट देखिने प्रतिफल आउन समय लाग्दछ, सरकारी लगानी विगतको तुलनामा बढाइएको छ । लगानीको तुलनामा शैक्षिक गुणस्तर सन्तोषप्रद देखिदैन ।

खनिया (२००७) का अनुसार नेपालको सन्दर्भमा शिक्षामा गुणस्तर विकासका लागि विगतको दुई दशकमा आन्तरिक र बाह्य स्रोतको परिचालन गरि शिक्षामा लगानी गरेको छ । सार्वजनिक विद्यालयमा भएको कक्षा कोठाको विद्यार्थी चाप शिक्षकहरूको वर्गीकरण जस्तै स्थायी निजी करार राहत अस्थायी पि.सी.एफ. कोटा जस्ता कुराले मतभिन्नता हुने गर्दछ । पर्याप्त शैक्षिक मतभिन्नता हुने गर्छ । पर्याप्त शैक्षिक सामाग्रीको अभाव पेशाप्रति प्रतिवद्धताको कमी राजनीतिक उथुलपुथुल को प्रभाव जस्ता कारणहरूबाट सामुदायिक विद्यालयको शैक्षिक उपलब्धि सन्तोषजनक नभएको देखिन्छ । शिक्षामा अभिभावकले थप लगानी गर्ने समुदायको पहुँचमा भएको विद्यालयमा बालबालिका लाई पढाउन छाडी निजी क्षेत्रद्वारा सञ्चालित विद्यालयमा पठाउन थाल्नु विभिन्न प्रकारका संस्थागत विद्यालयहरू खोल्न थालिएको छ ।

वर्तमान परिप्रेक्ष्यमा संस्थागत विद्यालयहरू प्रसस्त मात्रमा खुल्दै गएका छन् । ति विद्यालयको व्यवस्थापकीय कार्यमा धेरै नै कमि कमजोरीहरू देखिएका छन् । यस्तो स्थितिमा विद्यालयले गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्न नसकिरहेको अवस्थामा प्रस्तुत अध्ययनले शैक्षिक

व्यवस्थापन कसरी गर्ने र कुन कुन कुराहरूलाई शैक्षिक व्यवस्थापन भित्र राखेर गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्न सकिन्छ भन्ने कुरालाई दिशानिर्देश गर्नेछ, जसका लागि प्रस्तुत अध्ययनले सहयोग गर्न सक्ने देखिन्छ। विशेष गरेर यस अध्ययनले शैक्षिक व्यवस्थापन अन्तर्गत समय र दबाव व्यवस्थापन, समूह व्यवस्थापन, नेतृत्व व्यवस्थापन, शैक्षिक सामग्री, कक्षाकोठा, शैक्षिक क्रियाकलापको व्यवस्थापन आदि विषयमा अध्ययन गर्ने छ।

१.३ अध्ययनको औचित्य

विश्वव्यापीकरणको कारणले विश्वबजार एउटै बजारमा परिणत भएको आजको अवस्थामा सम्पूर्ण मानवजीवनलाई सार्थक बनाउने समाजलाई सार्थक उन्नतशिल बनाउन सबै प्रकारको मानवीय स्रोत उत्पादनको एक मात्र उपाय भनेको गुणस्तरीय शिक्षा हो। गुणस्तरीय शिक्षाकै माध्यमले उत्पादित वस्तु तथा सेवा राष्ट्रिय तथा अन्तर्राष्ट्रिय बजारमा स्थापित र प्रतिस्पर्धि गराउन सकिन्छ।

गुणस्तरिय शिक्षा प्रदान गरि असल नागरिक उत्पादन गर्ने गहन दायीत्व शिक्षा क्षेत्रमा लाग्ने पेशागत कर्मचारी र शिक्षकको पर्दछ। शिक्षाको स्तर उकास्न नीति निर्माणको तहमा राज्यको दायीत्व पनि उतिकै मात्रामा विसर्न हुँदैन। यीनै कुरालाई अध्ययन गर्दै राज्यले आधारभूत तह सम्मको शिक्षालाई बढि लगानी गर्ने काम बढ्दै गएको छ। कार्यक्रम र नीतिहरू जतिसुकै राम्रा भएपनि कार्यान्वयन तहमा सुधार नआएसम्म गुणस्तरमा सुधार आउन सक्दैन। शिक्षासंग चर्चा राख्ने सम्पूर्ण पक्षको यस सबन्धमा केही हदसम्म मार्ग निर्देशनको सल्लाह सुझावको रूपमा भूमिका खेल्न सक्ने अपेक्षा राखिएको छ।

सामुदायिक विद्यालयहरूको शैक्षिक व्यवस्थापनको स्थितिको सम्बन्धमा रहेका यथार्थलाई उजागर गर्नका लागि यस अध्ययनले सहयोग गर्नेछ। अध्ययनकर्ताको आफ्नो आवश्यकता पूरा गर्नुको साथै नीति निर्माण तह साथै विद्यालयसँग प्रत्यक्ष सम्बन्ध राख्ने विद्यालय सञ्चालक तथा यस विषयमा चासो राख्ने अन्यलाई समेत सघाउ पुऱ्याउने छ। यसका अलावा सामुदायिक विद्यालयमा अहिलेको अवस्थामा व्यवस्थापकीय क्रियाकलाप कसरी सञ्चालित भएका छन् र प्रभावकारी शैक्षिक व्यवस्थापनको लागि के गर्न सकिन्छ भन्ने कुरालाई यस अध्ययनले दिशानिर्देश गर्ने छ। साथै यस क्षेत्रमा अध्ययन अनुसन्धान गर्न चाहनेहरूलाई समेत यस अध्ययनले आवश्यक तथ्य तथ्याङ्क र सूचनाहरू प्रदान गर्नेछ।

१.४ अध्ययनको उद्देश्य

यस अध्ययनका उद्देश्यहरू निम्नानुसार छन् :

- १) सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनको वर्तमान अवस्था पत्ता लगाउने,
- २) सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनका लागि आवश्यक स्रोत परिचालनको अवस्थाको लेखाजोखा गर्ने ।
- ३) सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयहरूको शैक्षिक व्यवस्थापन तथा संचालन प्रक्रियामा देखा परेका समस्या पत्ता लगाउने ।
- ४) सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनमा देखिएको समस्या सामाधानका उपायहरू खोजी गर्ने ।

१.५ अनुसन्धानात्मक प्रश्न

निर्धारित उद्देश्य तथा समग्र अध्ययनलाई प्रतिनिधित्व गर्न निम्नानुसारका अनुसन्धानात्मक प्रश्न निर्माण गरी यी प्रश्नहरूका सेरोफेरोमा रही अध्ययन कार्यलाई अगाडि बढाइनेछ ।

- १) सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनको वर्तमान अवस्था कस्तो छ ?
- २) सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनको लेखा जोखा गरी प्रभावकारी शैक्षिक व्यवस्थापनको लागि के-कस्ता उपायहरू हुन सक्छन्?
- ३) सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयहरूको शैक्षिक व्यवस्थापनका सम्बन्धमा के कस्ता समस्याहरू रहेको छन् ?
- ४) सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनमा देखिएका समस्याहरू कसरी समाधान गर्न सकिन्छ ?

१.६ अध्ययनको परिसीमा

प्रस्तुत अध्ययन हुम्ला जिल्लाको जि.शि.का. अन्तर्गतका ७ वटा स्रोतकेन्द्रमध्ये ३ वटा स्रोतकेन्द्रबाट ४ वटा सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयमा मात्र केन्द्रीत गरिने छ । अध्ययनको जनसंख्याको रूपमा सम्बन्धित विद्यालयका प्रधानाध्यापक, शिक्षक, वि. ब्य. स पदाधिकारी, शि. अं संघका पदाधिकारी र स्रोत व्यक्ति मात्र रहेका छन् । विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापन अन्तर्गत विद्यालयको नेतृत्व व्यवस्थापन, स्रोत संकलन र परिचालन, अतिरिक्त क्रियाकलापको व्यवस्थापन, समय र दवाव व्यवस्थापनमा मात्र केन्द्रीत गरिएको छ ।

प्रस्तुत अध्ययन परिमाणात्मक र गुणात्मक दुवै ढाँचामा आधारित भएर गरिने भएतापनि मूलतः गुणात्मक ढाँचालाई प्राथमिकता दिइने हुँदा यसबाट प्राप्त निचोड निर्णयात्मक भन्दा सुचनात्मक हुन्छ । यथार्थ निश्चित सानो क्षेत्रमा गरिएको अध्ययन भएको हुनाले प्राप्त निष्कर्षलाई सम्पूर्ण विद्यालयमा सामान्यकरण गर्न सकिदैन यद्यपी अध्ययनको निष्कर्षलाई विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापन सम्बन्धमा मार्गदर्शकको रूपमा लिन सकिनेछ ।

परिच्छेद दुई: सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन र सैद्धान्तिक खाका

यस अध्ययनसँग सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन गरी तिनीहरूलाई तथ्यपूर्ण रूपमा प्रस्तुत गर्नको लागि साहित्यको पुनरावलोकनले सहयोग पुर्याउँछ। साथसाथै कुनैपनि समस्या समाधानको लागि विकल्पहरूको खोजी गर्नको लागि समस्यासँग सम्बन्धित पूर्व साहित्यको समीक्षा अथवा पूर्व साहित्यको अध्ययन गर्नुपर्दछ। तसर्थ, यस परिच्छेदमा अध्ययनसँग सम्बन्धित लेख, रचना, अध्ययन अनुसन्धान आदिको पुनरावलोकन र समीक्षा सहित सैद्धान्तिक खाकाबारे छलफल गरिएको छ।

२.१ सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकन

साहित्य पुनरावलोकनले अनुसन्धानको सैद्धान्तिक धरातल सृजना गर्दछ। साहित्य समीक्षाले अनुसन्धानको आधार विन्दु सृजना गर्दछ। यसले अरूले गरेको कार्यहरूको समीक्षा गर्दै सीमाहरूको उल्लेख मात्र गर्दै न बरु गरिन लागेको अनुसन्धानको आवश्यकता र महत्त्वलाई पनि उजागर गर्दछ (उप्रेती, २०६६: ३२) प्रस्तुत अध्ययनसँग सम्बन्धित पूर्व साहित्यहरूको अभाव रहेतापनि यस परिच्छेदमा अध्ययनसँग सम्बन्धित लेख, रचना, पत्र पत्रिका, सम्प्रेषण एवं अनुसन्धानसँग सम्बन्धित तथ्यहरूको वारेमा अध्ययनको उद्देश्यको आधारमा समीक्षा गरिएको छ।

शर्मा र लुईटेल (२०६२) ले गरेको अध्ययनमा विद्यालय व्यवस्थापनको जिम्मा समुदायलाई प्रदान गर्दा सामुदायिक विद्यालयहरूका विद्यार्थी एवं अभिभावकको संलग्नता बढ्ने, विद्यालय सेवा क्षेत्रका बालबालिकाहरूको विद्यालय पहुँचमा वृद्धि हुने, विद्यालय शिक्षाको गुणस्तर तथा सक्षमता अभिवृद्धि हुने, विद्यालय प्रति अपनत्वको भावना विकास हुने, विद्यालयका काम कारवाहीमा पारदर्शिता वृद्धि हुने, विद्यालय सुधार योजना निर्माण र कार्यान्वयनमा सामुदायिक संलग्नता रहनुका साथै विद्यालयको सुधारमा सामूहिक दृष्टिकोण निर्माण हुने कुरा उल्लेख गरेका छन्।

सरकारले विद्यालय व्यवस्थापनको जिम्मा समुदायमा हस्तान्तरण गर्ने नीति स्पष्ट नभएको कारण स्थानीय सरोकारवाला अन्योलग्रस्त अवस्थामा छन्। जसले गर्दा अहिलेको अवस्थामा समुदायमा हस्तान्तरण भइसकदा पनि विद्यालयको पीडा जस्ताको त्यस्तै रहन

पुगेको छ । जसको लागि शैक्षिक व्यवस्थापनको नीति अंगालेर अगाडि बढ्दा बढी लाभदायी र गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्नमा सहयोगी हुने देखिन्छ ।

शर्मा (२०६७) का अनुसार विद्यालयमा केन्द्र र जिल्लाको नियन्त्रण हटाई स्थानीय तहमा निर्णय गर्ने प्रक्रियाको संस्थागत विकास गर्न सकिएमा शैक्षिक स्वायत्तता कायम गर्न सकिन्छ, जसले गर्दा विद्यालय तहमा स्रोत र साधनको संकलनमा स्थानिय व्यक्तिहरुको सहभागिता एवं अभिभावकको प्रतिबद्धता बढ्दछ । स्थानीय बासिन्दाको प्रत्यक्ष सहभागिता र प्रतिबद्धताले विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनमा गुणात्मक सुधार आउँछ ।

यसरी प्रधानाध्यापक, शिक्षक, अभिभावक तथा समुदायको जवाफदेहिता अभिवृद्धि गराई विद्यार्थीको सिकाइ उपलब्धि सुधारका साथसाथै समग्र रूपमा विद्यालयको प्रभावकारितामा सुधार गर्न विद्यालयमा आधारित व्यवस्थापन प्रणाली सबै विद्यालयमा अवलम्बन गर्नुपर्छ भन्ने अपरिहार्यता बनिसकेको छ ।

भण्डारी (२०६९) ले समुदायले विद्यालय आफ्नो हो भनी महसुस नगरिदिँदा र स्रोत परिचालनमा चासो नदेखाएको कारणबाट सामुदायिक विद्यालयको सही व्यवस्थापन हुन सकेन, समुदायले विद्यालयलाई व्यवस्थित बनाउनका लागि जबसम्म सहयोग गर्न सक्दैन तबसम्म भौतिक तथा व्यवस्थापन पक्षमा सुधार आउन सक्दैन भन्ने निचोड विभिन्न परियोजना तथा कार्यक्रमको मूल्याङ्कनबाट पत्ता लागिसकेको हुँदा विद्यालयको व्यवस्थापन पक्षलाई समुदायमा हस्तान्तरण गर्दै जानुपर्छ भन्ने धारणाको विकास भएको हो भन्ने धारणा व्यक्त गरेका छन् ।

वास्तवमा विद्यालयको शैक्षिक सुधार गर्न जनसहभागितालाई सक्रिय तथा निरन्तर रूपमा बढाउँदै लैजानु पर्ने देखिन्छ भने अर्कोतर्फ शैक्षिक प्रशासनलाई व्यवस्थित गर्नको लागि पनि शैक्षिक व्यवस्थापनमा जोड दिनुपर्ने देखिन्छ ।

विष्ट (२०५५) ले उल्लेख गरे अनुसार प्रजातन्त्र प्राप्ती पछिका दिनहरुमा देखिएका नराम्रा र राम्रा पक्षहरुलाई स्पष्ट रूपमा देखाइएका छन् । सार्वजनिक विद्यालयहरुको व्यवस्थापन तथा उपलब्धिमा दिन प्रतिदिन गिरावट आएको र त्यस्तो व्यवस्थापनबाट खस्कदो शैक्षिकस्तर राष्ट्रकै निमित्त चिन्ताको विषय बन्न पुगेको छ । यस लेखको प्रमुख

उद्देश्य व्यवस्थापन समितिको गठनका सम्बन्धमा नेपाल सरकारले हालका वर्षहरूमा अवलम्बन गर्दै आएको नीतिका बारेमा उल्लेख गरिएको छ ।

उक्त लेख अनुसार सार्वजनिक विद्यालयको शैक्षिक अवस्था कमजोर हुँदै जानु विद्यालय व्यवस्थापन पक्षका कमीकमजोरीले गर्दा हो भनी निष्कर्ष निकालेको छ । त्यसकारण अहिलेको अवस्थामा विद्यालय व्यवस्थापन मात्र होइन समग्र विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनमा जोड दिन सके गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्न सकिने देखिन्छ ।

लम्साल (२०६६) का अनुसार नेपालमा विद्यालय प्रणालीलाई विद्यालयमा आधारित विद्यार्थी संख्या, कक्षामा भएको सेक्सन संख्या र विद्यालय संख्याका आधारमा शिक्षक वितरण गरिने व्यावस्था शिक्षा ऐन तथा नियमावलीमा गरिएको भएतापनि त्यसलाई कार्यन्वयन गर्न सजिलो छैन । कम विद्यार्थी भएका स्थानमा बढी भएका शिक्षकहरू बढी विद्यार्थी भएका स्थानमा सार्न वा लैजान सकिएको छैन । विभिन्न स्थान र आर्थिक अवस्थामा रहेका विद्यालयका आवश्यकता सम्बोधन गर्न सकारात्मक विभेदको नीतिबाट अनुदान प्रदान गर्न सकिएको छैन । विद्यालयलाई दिइने आर्थिक अनुदानलाई विद्यार्थीको अवस्थासँग सम्बन्धित गर्न सकिएको छैन । यसैगरी राज्यसँग पर्याप्त आर्थिक स्रोतको उपलब्धता छैन । विकेन्द्रीकरणको अवधारणालाई आत्मसाथ गरेर अगाडि बढ्ने प्रयत्न गरे तापनि आर्थिक पक्षसँग हुने क्रियाकलापको जिम्मेवारीलाई विकेन्द्रीत गर्न अझै सकिएको छैन (पूर्ववत्) ।

स्थानीय निकायबाट विद्यालयलाई सहयोग गरिएको भएतापनि यो बाध्यकारी नभएर स्वैच्छिक जस्तै छ । स्थानीय निकायबाट वस्तुगत आधार एवं दीर्घकालिन सोचको आधारमा भन्दा पनि तत्कालिन आवश्यकता र विषयगत निर्णयको आधारमा आर्थिक सहयोग उपलब्ध हुने गरेको छ ।

पौडेल (२०५१) ले “नेपालको सन्दर्भमा विद्यालयमा आधारित व्यवस्थापन” नामक लेखमा शिक्षा क्षेत्रमा यसले ठूलो धनरशी लगानी गरे तापनि प्रगति सन्तोषजनक नभएको र शैक्षिक क्षेत्र लगभग निराश हुँदै गएको अवस्थामा व्यवस्थापनतिर नयाँ शिक्षा ऐन नियमले ल्याउन खोजको परिवर्तन वर्तमानमा अन्तराष्ट्रिय स्थिति र हाल ध्यान पुऱ्याउनु पर्ने कुरालाई समेत ध्यानमा राख्ने जमर्को गरेको छ ।

विद्यालयमा सामूहिक उत्साह जागृत हुनु पर्दछ । यति हुन सकेमा विद्यालय व्यवस्थापन पक्ष मजबुत हुन्छ जसको परिणाम स्वरूप स्तरिय शिक्षा पाउन सकिने आशा गर्न सकिन्छ भन्ने मान्यता प्रस्तुत गरिएको छ ।

भण्डारी (२०५७) का अनुसार सामुदायिक र संस्थागत विद्यालयबीच विद्यालय व्यवस्थापन समितिको बैठक, योजना निर्माणको पक्षमा संख्यीय तथा तथ्यांकीय भिन्नता रहेको संस्थागत मा.वि. को तुलनामा सामुदायिक मा.वि. र विद्यालय व्यवस्थापन समितिको बैठक र एजेण्डा प्रस्तुति राम्रो रहेको, सामुदायिक विद्यालयहरूमा बैठक एजेण्डा प्रस्तुतिकरण, शिक्षक तालिम, शिक्षक कार्य विभाजनमा विद्यालय व्यवस्थापन समिति, प्र.अ. र शिक्षकको भूमिका प्रभावकारी रहेको तर शैक्षिक योजना निर्माण, शैक्षिक व्यवस्थापन सम्बन्धित नीति निर्माण र कार्यान्वयन पक्ष भने संस्थागत विद्यालयको तुलनामा कमजोर रहेको उल्लेख गरिएको छ । शोधकर्ताले दुवै किसिमले विद्यालयहरूमा वि.व्य.स. को निर्णय कार्यान्वयन ल्याउने सोच कम रहेको कुरा औल्याएका छन् ।

यसरी सार्वजनिक माध्यमिक विद्यालयमा विषयगत शिक्षकको अभाव रहेको कुरा औल्याइएको छ भने संस्थागत विद्यालयहरूमा शिक्षकको हकहित भन्दा शैक्षिक क्रियाकलापमा शिक्षकहरू संलग्न भएको पुष्टि गरिएको छ ।

पोखरेल (२०६५) का अनुसार विद्यालयका व्यवस्थापन समितिका पदाधिकारीहरू आफ्नो विद्यालयलाई समुन्नत शैक्षिक संस्थाको रूपमा विकास गर्न प्रयासरत हुँदाहुँदै पनि उनीहरूलाई आफ्नो काम, कर्तव्य र अधिकारबारे कम मात्र जानकारी रहेको कुरा उल्लेख छ । उनीहरूले विद्यालयको योजना निर्माण र कार्यान्वयनमा सक्रिय सहभागिता देखाउन नसकेको उल्लेख छ ।

यसरी माथि प्रस्तुत अध्ययनहरू तथा अन्य थुप्रै अध्ययनहरूमा के कुरालाई जोड दिइएको छ भने विद्यालयलाई समुदायमा हस्तान्तरण गर्दामा मात्रै पनि केही शैक्षिक गुणस्तर हाँसिल गर्न सहयोग पुग्दछ साथसाथै समुदायमा हस्तान्तरित भइसकेपछिको अवस्थामा विद्यालयप्रति शिक्षक, अभिभावक, विद्यार्थी तथा स्थानीय व्यक्तिहरूको जिम्मेवारी पनि बढ्छ भनिएको छ । अझ अगाडि बढेर भन्नुपर्दा प्रस्तुत अध्ययनहरूले विद्यालयको व्यवस्थापन राम्रो बनाउनको लागि पनि विद्यालय समुदायमै हस्तान्तरण हुनुपर्ने कुरामा जोड

दिएको पाइन्छ साथै कतिपय अध्ययनहरूले सामुदायिक भन्दा संस्थागत विद्यालयको शैक्षिक गुणस्तर राम्रो रहेको भन्ने कुरामा जोड दिएका छन् ।

तर प्रस्तुत अध्ययनहरूले विद्यालयको व्यवस्थापनमा कम जोड दिएको पाइयो साथै यी अध्ययनहरूले विद्यालयको व्यवस्थापनका बारेमा थोरैधेरै केही कुरा गरे पनि विद्यालयको व्यवस्थापन कसरी गर्ने भन्ने सम्बन्धमा केही जानकारी दिएका छैनन् । शैक्षिक व्यवस्थापनको बारेमा माथि प्रस्तुत अध्ययनहरूमा केही पनि जानकारी पाउन सकिँदैन केवल विद्यालयको व्यवस्थापन र समुदायमा हस्तान्तरण गर्नाले मात्रै शिक्षाको गुणस्तर बढ्छ भन्ने कुरालाई जोड दिइएको छ । प्रस्तुत अध्ययन “सामुदायिक विद्यालयहरूको शैक्षिक व्यवस्थापन” ले माथिका अध्ययनहरूले छुन नसकेको क्षेत्र सामुदायिक विद्यालयहरूको शैक्षिक व्यवस्थापन कसरी गर्दा गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्न सकिन्छ भन्ने सम्बन्धमा तथ्यगत कुराहरू प्रस्तुत गर्नेछ । साथै प्रस्तुत अध्ययनको जोड शैक्षिक व्यवस्थापन गर्दा कुन कुन कुराहरूलाई मध्यनजर गर्नुपर्दछ र शैक्षिक व्यवस्थानले कसरी शिक्षाको गुणस्तर वृद्धिमा सहयोग पुऱ्याउँछ भन्ने सम्बन्धमा केन्द्रित हुनेछ । साथै यस अध्ययनले माथिका अध्ययनहरूले देखाएजस्तो समुदायमा हस्तान्तरण हुँदा शैक्षिक गुणस्तर वृद्धि हुन्छ भन्ने कुरालाई नमानी शैक्षिक व्यवस्थापनका अलावा शैक्षिक व्यवस्थापन गर्दा आइपर्ने चुनौतिहरू र शैक्षिक व्यवस्थापनलाई राम्रो बनाउन नसक्नुका कारण, कमीकमजोरीहरू औल्याई एउटा व्यवस्थित र सफल संस्थाको लागि कस्तो शैक्षिक व्यवस्थापन गर्दा राम्रो हुन्छ भनी सुझाव समेत प्रस्तुत गर्नेछ ।

२.२ अध्ययनको सैद्धान्तिक खाका

शोध कार्यलाई निष्कर्षमा पुऱ्याउन स्वीकृत सिद्धान्तको आधार लिनु पर्ने हुन्छ । सिद्धान्तमा आधारित तथ्यहरू विश्वासीलो वास्तविक यथार्थ हुन जान्छ । शैक्षिक व्यवस्थापनमा देखापरेका समस्याहरूको बारेमा अध्ययन गर्न बर्नाड (१९३८) को व्यवहारवादी अनुसार व्यवस्थापनलाई व्यवहारवादी विज्ञानको रूपमा हेर्नु पर्दछ । संगठनमा कार्यरत मानिसहरूको सामाजिक र व्यवहारिक अध्ययनबाट मात्र कार्यमा प्रभावकारिता ल्याउन सकिन्छ । व्यवस्थापन एक सामाजिक संगठन हो । संगठनको आधारभूत उद्देश्यहरू पूरा गर्नका लागि विभिन्न समुदाय तथा समाजका मानिसहरू कार्यरत हुन्छन् । प्रत्येक संगठनमा प्रसस्त औपचारिक संगठनहरू हुन्छन् । संगठनमा हुने व्यक्ति- व्यक्ति, समूह

बीचमा हुने कुराकानी, छलफल, गुटबन्दीले अनौपचारिक संगठन जन्माउँछ । यसले औपचारिक संगठनको संरचनालाई समेत हेरफेर गर्न सक्दछ । संगठनमा समस्या र संकट परेको समयमा औपचारिक संगठनको सक्रियता बढ्ने भएकोले त्यस्ता संगठनलाई समेत व्यवस्थापकले अस्वीकार गर्नु हुँदैन । संगठनमा प्रभावकारिता र कार्यदक्षता महत्वपूर्ण हुन्छ । प्रभावकारीता पद्धतिमुखी र दक्षता व्यक्तिमुखी हुन्छ । संगठनको प्रभावकारिताको लागि राम्रो उत्पादन र वितरण हुनुपर्दछ भने त्यसको लागि कार्यरत मानिसहरु दक्ष र निपूर्ण हुनुपर्दछ । संगठनको उद्देश्य पूरा गर्न संगठनमा प्रभावकारिता र दक्षता दुवै कुराको आवश्यकता पर्दछ (कोइराला र श्रेष्ठद्वारा उद्धृत, २०६३) ।

वर्नार्डले व्यवस्थापनलाई व्यवहारवादी विज्ञानको रूपमा प्रयोग गर्न निम्न धारणा उल्लेख गरे :

- १) प्रशासन वा व्यवस्थापनलाई व्यवहारवादी विज्ञानको रूपमा हेरिनुपर्छ- कारदारका सामाजिक, मनोवैज्ञानिक, एवं व्यवहारिक अध्ययनबाट मात्र प्रशासनमा प्रभावकारिता आउँछ ।
- २) प्रशासन एक सामाजिक संगठन हो - उनले प्रशासनलाई "Social Organism" भनी परिभाषित गरे । संगठनका आधारभूत उद्देश्यहरु पूरा गर्नका लागि विभिन्न समुदाय तथा समाजका व्यक्तिहरु संगठनमा कार्यरत रहेका हुन्छन् । यसरी स्थापित संगठन समाज जस्तै प्रकृतिको हुन्छ ।
- ३) संगठन एक औपचारिक रूप हो- संगठनले औपचारिक संस्थाका रूपमा मानवीय शक्तिलाई समन्वय गर्ने, एकिकृत गर्ने, सञ्चार गर्ने, साभ्का लक्ष्य र उद्देश्य पूरा गर्ने, उद्देश्य परिपूर्तिका लागि मानव संसाधनको परिचालन गर्ने जस्ता औपचारिक कार्य गर्दछ ।
- ४) प्रत्येक संगठनमा प्रशस्त अनौपचारिक संगठनहरु हुन्छन्- संगठनमा हुने व्यक्ति, व्यक्ति समूहबीचमा कुराकानी, छलफल, गुटबन्दीले अनौपचारिक संगठन जन्माउँछ । यसले औपचारिक संगठनको संरचनालाई समेत हेरफेर गर्न सक्छ । समस्या र संकटको समयमा अनौपचारिक संगठनको गतिविधि बढ्ने भएकाले यस्ता संगठनलाई समेत व्यवस्थापकले अस्वीकार गर्नु हुँदैन ।

५) संगठनमा प्रभावकारिता र कार्यदक्षता महत्वपूर्ण हुन्छ- प्रभावकारिता पद्धतिमुखी र कार्यदक्षता व्यक्तिमुखी हुन्छ । संगठनको प्रभावकारिताको लागि राम्रो उत्पादन र वितरण हुनुपर्छ भने त्यसका लागि कामदार दक्ष र निपूण हुनुपर्छ । यसरी संगठनका उद्देश्य पूरा गर्न संगठनमा प्रभावकारिता निपूण हुनुपर्छ । यसरी संगठनका उद्देश्य पूरा गर्न संगठनमा प्रभावकारिता (Effectiveness) र कार्यदक्षता (Efficiency) दुवै कुरा आवश्यक हुन्छ ।

यसरी वनार्डका अनुसार एकलैले हाँसिल गर्न नसकेका लक्ष्य र उद्देश्य हासिल गर्न नै व्यक्तिहरु संगठनमा आवद्ध हुने हुनाले संगठनात्मक लक्ष्यलाई काम गर्ने व्यक्तिहरुको व्यक्तिगत लक्ष्यसँग सन्तुलन गर्न सकेमा मात्र संगठन कुशलतासाथ चलन सक्दछ ।

जर्ज आर. टेरी को व्यवस्थापन सम्बन्धी परिभाषा अनुसार अनुसार “व्यवस्थापन एउटा छुट्टै प्रक्रिया हो जसमा योजना, संगठन, कार्यान्वयन र नियन्त्रण जस्ता पक्ष समावेश हुन्छन् । साथै उद्देश्यहरु निर्धारण तथा सो को प्राप्ति मानिस तथा अन्य साधनहरुको प्रभावकारी प्रयोगद्वारा गरिन्छ ।”

यस अध्ययनलाई माथि उल्लेखित सिद्धान्तहरुका आधारमा शैक्षिक व्यवस्थापनको सिद्धान्त अनुसार व्याख्या र विश्लेषण गरिने छ ।

२.३ शैक्षिक उपादेयता

शैक्षिक व्यवस्थापन एक व्यवहारमुखी विज्ञान भएको कारणले गर्दा गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्नको लागि यसको ठूलो महत्व रहने गर्दछ । कतिपय अध्ययनहरुले देखाएको भन्दा भिन्न मत प्रस्तुत गर्दै यस अध्ययनले शिक्षाको गुणस्तर वृद्धिको लागि भौतिक, आर्थिक, सामाजिक भन्दापनि विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनमा जोड दिनुपर्छ भन्ने कुरालाई आधार बनाएर शैक्षिक व्यवस्थापन कसरी गर्ने भन्ने सम्बन्धमा दिशानिर्देश गर्दछ ।

यसका अलावा शैक्षिक व्यवस्थापनको महत्व संगठनभित्र मात्र नभएर संगठन भन्दा बाहिरबाट पनि यसलाई सफल तुल्याउन र प्रभावकारी बनाउन महत्वपूर्ण सहयोग हुनुपर्ने देखिन्छ । जस्तो: कुनैपनि शिक्षक एकलैले मात्र आफ्नो निर्णय गर्न सक्दैन त्यसका लागि वि.व्य.स., अभिभावक, प्रधानाध्यापक लगायत अन्य वृद्धिजीवीको समेत सहयोग आवश्यक पर्दछ । यतिमात्र नभएर वर्तमान अवस्थामा नीतिनिर्माणका कार्यहरु सहज हुने र

कार्यान्वयनमा समस्या देखिदै गएको कुरालाई मध्यनजर गरी शैक्षिक व्यवस्थापनलाई सबैजना मिलेर कार्यान्वयन गराउनेतर्फ लाग्नुपर्छ । यसरी प्रस्तुत अध्ययनले विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापन अन्तर्गत जनशक्ति, आर्थिक, भौतिक, शैक्षिक र राजनैतिक दबावलाई कसरी व्यवस्थापन गर्न सकिन्छ, भन्ने कुरालाई समग्र रूपमा प्रस्तुत गर्नेछ ।

प्रस्तुत अध्ययनले अब आउँदा दिनहरूमा शैक्षिक व्यवस्थापन गर्दा के कस्ता कुराहरूमा ध्यान दिनुपर्छ, अथवा के कसरी शैक्षिक व्यवस्थापन गर्नुपर्छ, भन्ने बारे नीतिनिर्माण गर्नको लागि दिशानिर्देश गर्नेछ । साथै शैक्षिक व्यवस्थापनसम्बन्धी चासो राख्ने जो कसैलाई पनि शैक्षिक व्यवस्थापनको खाका प्रस्तुत गर्नेछ ।

सम्बन्धित साहित्यको पुनरावलोकनबाट सामुदायिक विद्यालयको व्यवस्थापन समुदायले लिए पश्चात समग्र विद्यालयको गुणस्तर वृद्धि हुनाको साथै वित्तीय स्रोत संकलन एवं परिचालनमा थप प्रभावकारिता आएको देखिन्छ । नितीगत अस्पष्टता अधिकार र दायित्वमा अस्पष्टता, व्यवस्थापनमा थप जटिलता भएको पनि पाईन्छ । यसबाट समुदायमा विद्यालय व्यवस्थापनको जिम्मा दिने कार्यमा संभावना र चुनौती उत्तिकै रहेको देखिन्छ । यसै परिप्रेक्षमा शिक्षामा मुख्य गरेर सरकार व्यक्ति, समुदाय नीजि संस्थाहरू वैदेशिक लगानी र अभिभावकहरूको लगानीहरूमा विद्यालयहरू संचालन भएको पाईन्छ । तर्सथ व्यवस्थापनको वर्तमान यर्थातता पत्ता लगाई भावि दिशा निर्देश गर्ने हुदाँ प्रस्तुत प्रस्तावना शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन क्षेत्रमा नया आयाम थप्न सजिलो हुने विश्वास लिन सकिन्छ ।

परिच्छेद तीन: अध्ययन विधि

यस परिच्छेदमा शोध प्रस्तावनाका लागि आवश्यक पर्ने विधि तथा ढाँचा र साधनहरूको बारेमा व्याख्या गरिएको छ। अध्ययनका लागि आवश्यक पर्ने जनसंख्या, नमुना छनौट, तथ्याङ्क संकलन विधि, नमुना आकार र तथ्याङ्क संकलनका लागि आवश्यक पर्ने साधनको जानकारी दिने प्रयास गरिएको छ।

३.१ अनुसन्धानात्मक ढाँचा

अध्ययनका लागि आवश्यक पर्ने सुचना, तथ्याङ्क संकलन गर्ने प्रक्रिया शुद्ध गुणात्मक वा शुद्ध परिणात्मक अनुसन्धानलाई भन्दा दुवै विधिबाट मिश्रित गरि अनुसन्धान गरिएमा बढि प्रभावकारी र उपयोगि हुने मान्यता विकास भएको पाईन्छ (मुडवरी २०६३)।

यस अध्ययनमा निर्धारित उद्देश्यलाई प्राप्त गर्न वित्तीय अवस्था सम्बन्धी विभिन्न गणितिय तथ्याङ्कहरूको संकलन, आम्दानी खर्चको विवरण तथा विद्यालयको गुणस्तर सम्बन्धी संख्यात्मक प्रस्तुती गर्नुपर्ने भएकोले परिमाणत्मक विधिलाई आधार बनाई विभिन्न प्रकारका विद्यालय सर्वेक्षण फाराम विकास गरी तथ्याङ्क संकलन गरिने छ। यस सम्बन्धमा समस्याको समाधान गर्नका लागि प्रधानाध्यापक, वि.व्य.स. का पदाधिकारी, शिक्षक अभिभावक संघका पदाधिकारी अभिभावक स्रोत व्यक्तिसँग प्रश्नावली मतसर्वेक्षण जस्ता साधन प्रयोग गरिनेछ।

३.२. अध्ययनको जनसंख्या र नमूना छनौट

अध्ययन कार्यको लागि आवश्यक पर्ने जनसंख्या हुम्ला जिल्लाको जि.शि.का अन्तर्गतका मानसरोवर स्रोतकेन्द्रबाट मानसरोवर उ.मा.वि., लाली स्रोतकेन्द्रबाट मालिका र हुम्ला मा.वि., चौगनफया स्रोत केन्द्रबाट कर्णाली मा.वि. गरी तीनवटा स्रोतकेन्द्रबाट चारवटा सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयका प्र.अ., वि.व्य.स.का पदाधिकारी, शिक्षक, अभिभावक शिक्षक संघका पदाधिकारीलाई अध्ययनको जनसंख्याका रूपमा लिईने छ।

“अनुसन्धानधाता सधैं नमुना तथ्याङ्कको संसारमा बाँच्छ। नमुनामा आधारित तथ्याङ्कहरूको विश्लेषणबाट नै अनुसन्धाता निष्कर्षमा पुग्दछ र यही निष्कर्षको आधारमा

सिद्धान्त बन्दछ । त्यसैले नमुना अनुसन्धानको अभिन्न अंग हो” (उप्रेती, २०६६:४१) । अनुसन्धानकर्ता सम्पूर्ण जनसंख्याको अध्ययन र विश्लेषण गर्न असमर्थ हुने हुँदा अध्ययनका लागि प्रतिनिधिमूलक केही एकाइ छनौट गरिन्छ । यस अध्ययनका लागि उद्देश्यले प्रस्तावित क्षेत्रको प्रतिनिधित्व हुने गरी उद्देश्यमूलक नमुना छनौट विधिबाट नमुना छनौट गरिएको छ। उद्देश्यपूर्ण छनौट विधिमा अध्ययनको उद्देश्यलाई मध्यनजर गर्दै अनुसन्धाताले आफ्नो आवश्यकता अनुसार विवेकको प्रयोग गरी नमुना छनौट गर्दछ । तसर्थ, यस अध्ययनको लागि उद्देश्यमूलक नमुना छनौट विधिबाट हुम्ला जिल्लाका ४ वटा सामुदायिक माध्यमिक विद्यालयलाई छनौट गरिने छ । उक्त विद्यालयबाट प्र.अ., वि.व्य.स., पदाधिकारी, शिक्षक, अभिभावक र शिक्षक अभिभावक संघका पदाधिकारीलाई अध्ययनको उद्देश्य पूरा गर्न निम्नानुसार छानिनेछ:

तालिका १: नमुना छनौट विवरण

क्र.सं.	नमुना समूह	नमुना आकार		छनौट विधि
		प्रत्येक विद्यालय	जम्मा	
१	वि.व्य.स. पदाधिकारी	२ जना	८	उपलब्धताको आधारमा
२	प्रधानाध्यापक	१ जना	४	उद्देश्यात्मक
३	शिक्षक/शिक्षिका	२ जना	८	चिट्ठा विधि
४	अभिभावक	३ जना	१२	उपलब्धताको आधारमा
५	शि. अ. संघका पदाधिकारी	२ जना	८	उपलब्धताको आधारमा
	जम्मा	१० जना	४० जना	

स्रोत: स्थलगत अध्ययन, २०६८

३.३ तथ्याङ्कको स्रोत

प्रस्तुत अध्ययन कार्यका लागि प्राथमिक तथा द्वितीय दुवै तथ्याङ्कका स्रोतहरूको प्रयोग गरिने छ । जुन यसप्रकार छन् :

३.३.१ प्राथमिक तथ्याङ्क

प्राथमिक तथ्याङ्क अन्तर्गत हुम्ला जिल्लाका छनौटमा परेका सामुदायिक विद्यालयका प्र.अ., वि.व्य.स. का पदाधिकारी, शिक्षकहरू, अभिभावकहरू, समूह छलफलबाट प्राप्त जानकारी, अध्ययनकर्ताले अवलोकन गरी टिपोट गरेका कुराहरू आदि लाई लिइने छ ।

३.३.२ द्वितीय तथ्याङ्क

द्वितीय तथ्याङ्क अन्तर्गत हुम्ला जिल्लाको जि.शि.का अन्तर्गतका शैक्षिक तथ्याङ्कहरू, फाइलहरू, Flash Report, दस्तावेजहरू, त्रि.वि. का शोधपत्रहरू र अन्य शैक्षिक व्यवस्थापनसँग सम्बन्धित पुस्तकहरूलाई लिइने छ ।

३.४ तथ्याङ्क संकलनका साधनहरू

अध्ययन कार्यलाई पूर्णता दिन त्यसको प्रकृति हेरी तथ्याङ्क संकलन गर्न विभिन्न किसिमका साधनहरू प्रयोग गर्नुपर्ने हुन्छ । त्यसपछि मात्र अध्ययन अर्थपूर्ण हुन्छ । यस अध्ययनका पूर्व निर्धारित उद्देश्यहरू पूरा गर्नका लागि निम्नानुसारका साधनहरू प्रयोग गरिने छ ।

३.४.१ अन्तर्वार्ता सूची

गुणात्मक अनुसन्धानको महत्वपूर्ण साधन अन्तर्वार्ता हो । यसले व्यक्ति भित्रका विचार वा भावनालाई प्रष्ट रूपमा बाहिर ल्याउने कार्य गर्दछ । जसले व्यक्तिका विचार मात्र होइन, निश्चित तथ्याङ्क र तथ्यलाई समेत अगाडि ल्याउँछ (त्रिपाठी, २००३) । अन्तर्वार्तालाई विभिन्न किसिमले वर्गीकरण गरेको पाइन्छ । कौल (१९८४) ले संरचित र असंरचित गरी यसलाई दुई भागमा बाँडेका छन् भने बग्डन र विक्लेन (१९९२), भण्डारी (२०६४) द्वारा उद्धृत ले यसलाई संरचित, अर्द्ध संरचित र असंरचित भनी उल्लेख गरेका छन् । अर्द्धसंरचित अन्तर्वार्ताले अध्ययन गरिने विषयका आवश्यक सबै पक्षहरू समेट्ने निश्चितता हुन्छ, किनभने पहिले नै यी पक्षहरूको अध्ययन गरी प्रश्नहरूको सूची तयार पारिएको हुन्छ । यसमा पुरक प्रश्नहरू अवस्था अनुसार गर्न सकिने भएकाले विषयको अपेक्षित गहिराइसम्म पुग्ने अवसर मिल्छ (उप्रेती, २०६६:१३०) ।

यस अध्ययनको उद्देश्य पूर्तिको लागि अर्द्ध संरचित अन्तर्वार्तालाई आधार बनाइएको छ । जस अनुसार विद्यालयका प्र.अ., वि.व्य.स. पदाधिकारी, शिक्षक/शिक्षिका, अभिभावक र शिक्षक अभिभावक संघका पदाधिकारीका लागि केहि निर्देशित प्रश्नहरू तयार गरी प्रयोग गरिने छ । अन्तर्वार्ताका लागि तयार पारिएका निर्देशित प्रश्नहरू परिशिष्ट १, २, ३, ४ र ५ मा देखाइने छ ।

३.४.२ दस्तावेज पुनरावलोकन

अध्ययनसँग सम्बन्धित आवश्यक तथ्याङ्क तथा जानकारी प्राप्त गर्ने उद्देश्यले सम्बन्धित विद्यालयका रेकर्डहरू, शैक्षिक स्मारिकाहरू, विद्यालय सुधार योजनाका दस्तावेजहरू, फ्ल्यास १ र २ (Flash I, Flash II,) तथा शिक्षा विभागद्वारा प्रकाशित विद्यालयसँग सम्बन्धित तथ्याङ्क तथा अन्य सरकारी तथा गैर सरकारी संघ संस्थाहरूले प्रकाशन गरेका शैक्षिक तथ्याङ्कहरूको पुनरावलोकन गरिने छ ।

३.४.३ डायरी टिपोट

गुणात्मक अनुसन्धानमा स्थलगत सर्वेक्षणका क्रममा प्राप्त सूचनालाई प्राकृतिक रूपमा जस्ताका तस्तै टिपोट गर्नुपर्ने भएकोले विद्यालय अवलोकन सर्वेक्षण तथा अनुसन्धानको क्रममा प्राप्त विविध सूचना, तथ्याङ्कलाई डायरी टिपोट गरिने छ ।

३.४.४ समूह छलफल

सामूहिक छलफल कुनै वस्तु सेवा वा विषयमा मानिसले कसरी, के महसुस गरेका छन् भनी पत्ता लगाउने सामूहिक अन्तर्वार्ता हो । यसमा लक्षित व्यक्तिहरूसँग सूचना संकलन गर्न सहजकर्ताको नेतृत्वमा खुला प्रकृतिको छलफल गरिन्छ । यस समूहमा ६ देखि १२ जनासम्म हुनुपर्छ (वर्गर, १९९८:८९) । समूह छलफल विधिबाट निर्धारित विषयमा छलफल गरी गुणात्मक तथ्याङ्कहरूको संकलन गरिन्छ । समूह छलफल विधिको सहयोगमा सामान्य रूपमा सतहमा देखिएका अवस्था र परिसूचकहरूको अन्तरतहसम्म पुगेर कारणहरूको खोजी गरिन्छ (उप्रेती, २०६६:८६) ।

प्रस्तुत अध्ययनमा समस्याको वास्तविकता पत्ता लगाउन समूह छलफल विधि अपनाईनेछ । जसमा छनोट गरिएका विद्यालयका प्रधानाध्यापक, शिक्षक र वि.व्य.स. पदाधिकारीहरूको एउटा समूह, अभिभावक र शिक्षक अभिभावक संघका पदाधिकारीहरूको एउटा समूह गरी प्रत्येक विद्यालयमा दुईवटा समूह बनाइ छलफल गरिने छ ।

अध्ययनको उद्देश्यलाई लक्षित गरी समूह छलफल निर्देशिकाको निर्माण गरिने छ । समूह छलफल विद्यालय र समुदाय बीचको सम्बन्ध, विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनको अवस्था, शैक्षिक व्यवस्थापनमा देखा परेका समस्या, विद्यालयको लेखा प्रणाली एवम् व्यवस्थापन प्रणाली, शैक्षिक क्रियाकलाप, शिक्षण सिकाई क्रियाकलाप आदि विषयमा केन्द्रित हुनेछ ।

३.५ तथ्याङ्क सङ्कलन प्रक्रिया

तथ्याङ्क संकलनका लागि सर्वप्रथम जि.शि.का. हुम्लाको अभिलेख अनुसार उद्देश्य अनुरूपका ४ विद्यालय छनोट गर्ने कार्य गरिनेछ । विद्यालयको छनोट पश्चात उक्त

विद्यालय प्र.अ. र शिक्षकहरूलाई सामूहिक रूपमा अध्ययनको उद्देश्य वारे स्पष्ट पारी प्र.अ. बाट आवश्यक अनुमति लिएर अन्तर्वार्ता निर्देशिका अनुसार आवश्यक अन्तरक्रिया गरी तथ्याङ्क संकलन गरिने छ । यसैगरी वि.व्य.स. पदाधिकारी, अभिभावक, शिक्षक, अभिभावक संघका पदाधिकारीहरूसँग प्रधानाध्यापकको आवश्यक सहयोग लिएर तथ्याङ्क संकलनका लागि प्र.अ. र शिक्षकको विधि नै अपनाइने छ । यस्ता तथ्याङ्कहरू प्राप्त गर्नको लागि प्रश्नावली, अन्तर्वार्ता, समूह छलफल तथा डायरी टिपोटको सहायता लिइने छ । त्यसैगरी समूह छलफलको लागि लक्षित समूहसँग विद्यालय परिसर भित्रै छुट्टाछुट्टै समूह बनाई छलफल गरिने छ । समूह छलफलमा एक पटकमा एउटा प्रसङ्ग/सवाल प्रस्तुत गरी त्यस वारे अलग-अलग सहभागीहरूको प्रतिक्रिया र अनुभव बटुलेपछि त्यसलाई टिपोट गरी अर्को मुद्दा वा सवाल क्रमशः प्रस्तुत गरी छलफल सम्पन्न गरिने छ ।

३.६ तथ्याङ्क विश्लेषण प्रक्रिया

विभिन्न स्रोत र साधनबाट प्राप्त तथ्याङ्कलाई विश्लेषण गर्दा वर्णनात्मक तरिकाको प्रयोग गरी सम्बन्धित तथ्याङ्कलाई प्रष्ट पार्न खोजिने छ । तथ्याङ्क विश्लेषण गर्दा शैक्षिक व्यवस्थापन सम्बन्धी सम्पूर्ण विषयवस्तुलाई समेटेर त्यसैको माध्यमबाट विभिन्न भनाईलाई अध्ययन गरी व्याख्या गरिने छ । यस्तो व्याख्या मात्रात्मक भन्दा बढी गुणात्मक आधारमा गरिने छ । अन्तमा तथ्याङ्कले देखाए अनुसार र विश्लेषणका आधारमा निष्कर्ष तथा सुझावहरू प्रस्तुत गरिनेछ ।

३.७ वैधता र विश्वसनीयता

तथ्याङ्कको संकलन पछि प्राप्त तथ्याङ्कको वैधता परिक्षण गर्न अति जरूरी हुन्छ । यो अध्यायमा वैधता र विश्वासनीयता कायम गर्न सरोकारवाला समूहसँग भएका छलफल, अन्तर्वार्ता, अवलोकन, विद्यालय सर्वेक्षण र दस्तावेज अध्ययनबाट प्राप्त सूचनालाई एक आपसमा रूजु गरी तिनीहरूको शुद्धता र विश्वसनीयता खोज्ने प्रयास गरिनेछ । एक पक्षमा प्राप्त भएको सूचनालाई अर्कोपक्षबाट प्राप्त सूचनाले पुष्टि गर्छ, गर्दैन भनेर हेरिनेछ अर्थात् अन्तर्वार्ताबाट प्राप्त सूचनाको सत्यता पत्ता लगाउन छलफलबाट प्राप्त सूचनालाई विद्यालयको रेकर्डबाट प्राप्त सूचनासँग मेल खान्छ, खाँदैन भन्ने कुराको समेत खोजी गरिनेछ । त्यसैले सूचनाहरू बढी वैध र विश्वसनीय हुन पुगेको विश्वास गर्न सकिन्छ ।

सन्दर्भ सामग्रीहरु

कोइराला, विधानाथ र श्रेष्ठ, चन्द्र बहादुर (२०५७), शैक्षिक व्यवस्थापन र संगठनात्मक व्यवहार काठमाण्डौ : विद्यार्थी पुस्तक भण्डार ।

भण्डारी, मुकुन्दप्रसाद (२०६१), नेपालमा प्राथमिक शिक्षा, काठमाडौँ : ज्ञानकुञ्ज प्रकाशन ।

विष्ट, मिनबहादुर (२०५५) विद्यालय व्यवस्थापनको शैक्षिक अवस्था, ललितपुर: साभा प्रकाशन ।

शर्मा, महाश्रम (२०६७), शैक्षिक विकेन्द्रकरण र सामुदायिक विद्यालय व्यवस्थापन, शैक्षिक स्मारिका, भक्तपुर: शिक्षा विभाग ।

पौडेल, लेखनाथ (२०५१), शैक्षिक प्रक्रिया र नेपालमा शिक्षा, काठमाडौँ : प्रतिभा पुस्तक भण्डार ।

पोखरेल, बाबुराम (२०६५), शैक्षिक विकासमा विद्यालय व्यवस्थापन समितिको भूमिका, अप्रकाशित शोधपत्र, सुर्खेत: शैक्षिक योजना तथा व्यवस्थापन विभाग, सुर्खेत क्याम्पस (शिक्षा) ।

शर्मा, महाश्रम लुईटेल डिल्लीराम (२०६२), विद्यालयको व्यवस्थापनमा सामुदायिक संलग्नता, प्रयास र चुनौति, शैक्षिक स्मारिका-२०६२, काठमाडौँ : शिक्षा विभाग ।

The Encyclopedia of Educational Research (1997)

अनुसूची १

सामुदायिक विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापन

विद्यालय व्यवस्थापन समितिका लागि अन्तर्वार्ता प्रश्नावली

नाम:

उमेर:

विद्यालयको नाम:

लिङ्ग:

ठेगाना:

अनुभव:

१. विद्यालयको प्रशासनिक पक्षमा तपाईंको भूमिका कस्तो रहेको छ?
२. विद्यालय र समुदायको सम्बन्ध सुधार गर्न तपाईंले गर्नु भएका प्रयासहरू के हुन?
३. विद्यालयमा गरिने अतिरिक्त क्रियाकलापहरूमा तपाईंले कतिका ध्यान दिनुभएको छ?
- विद्यालयको मूल्याङ्कन प्रणालीमा के कस्ता साधनमा जोड दिनु भएको छ?
५. विद्यालयमा शिक्षण सामग्री निर्माण तथा प्रयोग के कसरी गर्नु भएको छ?
६. विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापन सुधार गर्नको लागि तपाईंले बैठक कति पटक आयोजना गर्नु भएको छ?
७. विद्यालयमा शैक्षिक व्यवस्थापन सुधारका लागि आगामी दिनहरूमा के कस्ता तालिम तथा कार्यक्रमहरूको आयोजना गर्नुभएको छ?
८. विद्यालयमा शैक्षिक व्यवस्थापन गर्दा राजनैतिक हस्तक्षेपलाई कसरी समाधान गर्न सकिएला?

अनुसूची २

विद्यालयका प्र.अ. को लागि अन्तर्वार्ता प्रश्नावली

नाम:

उमेर:

विद्यालयको नाम:

लिङ्ग:

ठेगाना:

अनुभव:

१. विद्यालयको प्रशासनिक सुधारमा गरिएका प्रयास र कठिनाइहरू के कस्ता रहेका छन्?
२. आफ्नो विद्यालयप्रति आकर्षित गर्न तपाईंको विद्यार्थी र अभिभावकप्रति के कस्ता कदमहरू चाल्नुपर्ने देख्नुहुन्छ?
३. विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनमा तपाईंले कुन कुन कुराको व्यवस्थापन कसरी गर्नुपर्छ भन्नुहुन्छ?
४. शिक्षाको गुणस्तर वृद्धिमा तपाईंले गर्दै आउनुभएका क्रियाकलापहरू के के हुन?
५. तपाईंको विद्यार्थी मूल्याङ्कन प्रणाली के कस्तो रहेको छ?
६. विद्यालयमा विभिन्न शिक्षण सामग्रीको प्रयोगमा शिक्षक तथा विद्यार्थीको सहभागिता के कस्तो रहेको छ?
७. विद्यालयमा हुने राजनैतिक प्रभावले शैक्षिक व्यवस्थापनमा कस्तो असर पारेको छ?
८. विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनका समस्याहरू समाधान गर्न के गर्नुपर्ला?

अनुसूची ३

शिक्षकका लागि अन्तर्वार्ता प्रश्नावली

नाम:

उमेर:

विद्यालयको नाम:

लिङ्ग:

ठेगाना:

अनुभव:

१. विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनमा केकसरी गर्नुभएको छ?
२. विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापन गर्दा देखा परेका समस्याहरुके के हुन?
३. विद्यालयले गुणस्तरीय शिक्षा प्रदान गर्नको लागि शैक्षिक व्यवस्थापनको कस्तो भूमिका रहन्छ?
४. विद्यालयको शैक्षिक व्यवस्थापनमा राजनीतिक हस्तक्षेप भएको पाउनु भएको छ?
५. यदि छ भने कस्तो हस्तक्षेप भएको छ?
६. शैक्षिक व्यवस्थापन गर्ने सम्पूर्ण जिम्मा तपाईंलाई दिइयो भने तपाईं कुन कुन कुराको कसरी व्यवस्थापन गर्नुहुन्छ?

अध्ययनको लागि छनौट गरिने सामुदायिक विद्यालयको सूची निम्नानुसार प्रस्तुत गरिएको छः

विद्यालयको नाम	ठेगाना
श्री मानसरोवर नमूना उ.मा.वि.	सिमिकोट, हुम्ला
श्री मालिका मा.वि.	लाली, हुम्ला
श्री हुम्ला मा.वि.	राया, हुम्ला
श्री कर्णाली मा.वि.	चौगानफया, हुम्ला

www.dotnepal.com

अनुसूची ५

विद्यार्थीका लागि अन्तर्वार्ता प्रश्नावली

नाम:

उमेर:

विद्यालयको नाम:

लिङ्ग:

ठेगाना:

कक्षा:

१. विद्यालयमा पढने क्रममा के-कस्ता समस्याहरु आइपरेका छन्?
२. कक्षाकोठामा बस्नको लागि पर्याप्त डेक्स बेन्चहरु छन् कि छैनन?
३. तपाईंले अध्ययन गर्ने पाठ्यपुस्तकका विषयवस्तु कतिको सजिला छन्? यदि सजिला नभएको भए के कारणले होला?
४. पुस्तकालयको सुविधा छ कि छैन? पुस्तकालयमा नै बसेर अध्ययन गर्ने सुविधा छ?
५. शिक्षकले कक्षाकोठामा पढाउँदा शैक्षिक सामग्रीहरु प्रयोग गर्नुहुन्छ कि हुँदैन?
६. तिमीहरुले यस विद्यालयबाट कुनै छात्रवृत्तिको सुविधा पाएका छौ ?
७. शिक्षकले नियमित र कक्षा अवधि भर पढाउनु हुन्छ?
८. तिम्रो विद्यालयमा शिक्षकहरुबीच भगडा, शिक्षक विद्यार्थी, अथवा विद्यार्थी विद्यार्थीमा भगडा हुन्छ?
९. तिम्रो विद्यालयमा खेलमैदानको व्यवस्था छ? साथै तिमीहरु कुन कुन खेल खेल्न पाउँछौ?
१०. शिक्षकले कक्षाकोठामा सजाय दिनुहुन्छ कि हुँदैन?
११. समग्रमा विद्यालयको शैक्षिक वातावरण कस्तो लाग्छ?
१२. कुनै शिक्षकले पढाएको बुझेनौ भने प्रश्न सोध्छौ कि सोध्दैनौ, यदि सोध्दैनौ भने किन?